

ERON SIYOSIY TIZIMI EVOLYUTSIYASIDA TEOKRATIK HOKIMIYATNING INSTITUTSIONALLASHUVI

Xodjimuratova Dilshoda Sunnatillayevna

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti boshqarma boshlig‘i,
Tarix fanlari doktori (DSc)*

Annotatsiya. Maqolada Eron siyosiy tizimi evolyutsiyasida teokratik hokimiyatning shakllanishi va institutsionallashuvi jarayonlari siyosiy-huquqiy hamda tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Shuningdek, islom inqilobidan keyin mamlakatda shakllangan davlat boshqaruv modelining nazariy asoslari, diniy-siyosiy institutlarning hokimiyat tizimidagi o‘rni va vakolatlari hamda “*Veloyate faqih*” konsepsiyasining davlat boshqaruvidagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Eron, siyosiy tizim, teokratik hokimiyat, institutsionallashuv, Eron islom inqilobi, “*Veloyate faqih*”, diniy-siyosiy institutlar, davlat boshqaruvi, siyosiy legitimlik, ruhoniylar elitasi.

Аннотация. В статье процессы формирования и институционализации теократической власти в эволюции политической системы Иран анализируются с политико-правовой и исторической точек зрения. Кроме того, раскрываются теоретические основы модели государственного управления, сформировавшейся после Исламская революция в Иране, место и полномочия религиозно-политических институтов в системе власти, а также значение концепции «Велаят-е факих» в государственном управлении.

Ключевые слова: Иран, политическая система, теократическая власть, институционализация, Исламская революция в Иране, «Велаят-е факих», религиозно-политические институты, государственное управление, политическая легитимность, духовная элита.

Abstract. This article analyzes the processes of the formation and institutionalization of theocratic authority in the evolution of the political system of Iran from political-legal and historical perspectives. The study also examines the theoretical foundations of the system of governance established after the Iranian Islamic Revolution, the role and powers of religious-political institutions within the structure of state authority, and the significance of the concept of “*Velayat-e Faqih*” in public administration.

Keywords: Iran, political system, theocratic authority, institutionalization, Iranian Islamic Revolution, “*Velayat-e Faqih*”, religious-political institutions, public administration, political legitimacy, clerical elite.

Eron davlat boshqaruv tizimi jahon tarixida muhim o‘rin tutgan ijtimoiy-siyosiy hamda harbiy jarayonlar ta’sirida evolyutsion rivojlanishi va siyosiy transformatsiyasining o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Eronning o‘ziga xos teokratik boshqaruv modeli tashqi siyosat orqali “eksport” qilinishi mintaqaviy xavfsizlik nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Eronga nisbatan yetakchi G‘arb davlatlari tomonidan sanksiyalar joriy etilgan sharoitda rasmiy Tehron mamlakat siyosiy tizimini shakllantirib, o‘ziga xos shaklda rivojlantirib borayotgani tadqiqot mavzusining dolzarbligini namoyon etadi.

Eron Islom Respublikasi siyosiy modelining o‘ziga xosligi ushbu mamlakat davlat boshqaruvi tizimida diniy va dunyoviy institutlarning o‘zaro uyg‘unlashgan faoliyatini ilmiy o‘rganishning dolzarbligini oshirmoqda. Eron boshqaruv tizimini ilmiy tahlil qilish teokratik davlatlarning hozirgi rivojlanishi innovatsion tus olayotganligi bilan ahamiyatga molik.

Diniy va dunyoviy tuzilmalarning institutsional o‘zaro ta’sirini tadqiq etish Eron davlat boshqaruvining o‘ziga xos modelini ko‘rish imkonini beradi. 1979-yilgi islom inqilobidan keyin Eron siyosiy tizimining transformatsiyasi natijasida davlat boshqaruvining teokratik va dunyoviy unsurlarining sinteziga asoslangan mexanizmi vujudga keldi. Eron davlat qurilishi tajribasini nazariy jihatdan anglash uchun siyosiy taraqqiyotning muqobil modellarini tushunish talab etiladi.

Xususan, dunyoviy institutlarni har tomonlama tahlil qilish Erondagi barqarorlikni ta’minlash mexanizmlarini aniqlashga imkon beradi. Institutsional o‘zaro munosabatlarni, xususan, dunyoviy hokimiyat idoralarining o‘zaro munosabatlarini tadqiq etish ham muayyan ilmiy yangilik bo‘lmoqda. Eron modelini o‘rganish ruhoniyyatning davlat boshqaruvi tizimiga ta’siri usullarini ko‘rsatib beradi. Eron siyosiy tizimining institutsional tuzilishini o‘rganish hokimiyatning legitimligini ta’minlash mexanizmlarini ochib beradi.

Eronda 1979-yilda amalga oshirilgan islom inqilobi davlatning tuzilishini tubdan o‘zgartirib yubordi. Buning natijasida mamlakatda o‘ziga xos teokratik boshqaruv tizimi o‘rnatildi. Boshqa musulmon davlatlari boshqaruvning dunyoviy prinsiplarini islom aqidalari bilan uyg‘unlashtirishga uringan bo‘lsa-da, aynan Eronda teokratik boshqaruv modeli muvaffaqiyatli amalga oshirildi.

Islom inqilobidan keyingi davrda yangi e’lon qilingan Eron Islom Respublikasida davlat hokimiyatining tuzilishi borasida qizg‘in bahs-munozaralar bo‘ldi. Eron Islom Respublikasi legitimligini 1979-yil 1-aprelda o‘tkazilgan umumxalq referendumini tasdiqlagan¹. Vaziyatning o‘ziga xosligi shundaki Oliy

¹کارکرد ولایت فقیه در نظام جمهوری اسلامی: نظام سازی، طرح و تثبیت ولایت فقیه. موسسه فرهنگی هنری قدر ولایت 1398. ص. 720.

rahbarning davlat boshqaruvidagi yetakchiligi shia mazhabi diniy-siyosiy doktrinasini orqali legitimlashtirilgan.

Hozirda tashqi siyosat va xalqaro munosabatlar tarixini o‘rganishda davlat tuzilishining asoslarini belgilovchi diniy-siyosiy tushunchalarni o‘rganish alohida o‘rin tutadi. Ular orasida Ruhulloh Xumayniy tomonidan ishlab chiqilgan va Eron Islom Respublikasi siyosiy tizimida mujassam bo‘lgan “Veloyate faqih”² (faqih boshqaruvi) konsepsiyasi hozirgi dunyoda boshqaruvning teokratik modelini amalda tatbiq etishning o‘ziga xos namunasi.

Yangi davlat tizimining konstitutsiyaviy rasmiylashtirilishi 1979-yil dekabr oyida Eron Islom Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilinishi bilan yakunlandi. Hokimiyatni legitimlashtirishning markaziy elementi sifatida “Veloyate faqih” konsepsiyasi belgilandi. Bu konsepsiyaga ko‘ra, davlatdagi oliy hokimiyat eng obro‘li faqihga tegishli bo‘lishi kerak, chunki bu zamonaviy boshqaruv shakllari va shia siyosiy an‘analarining uyg‘unlashtirilishini ta‘minlaydi.

Joriy etilayotgan “veloyate faqih” tamoyilining asosiy institutsional yangiligi Eron davlat iyerarxiyasida oliy vakolatlarga ega bo‘lgan Oliy rahbar lavozimining ta‘sis etilishi bo‘ldi. Ushbu institutni konstitutsiyada ifodalash jarayonidagi asosiy munozaralar teokratik boshqaruv tamoyilining legitimligi emas, balki Oliy rahbarning hokimiyat vakolatlarini belgilash borasida kechdi.

Ushbu konsepsiyani o‘rganishning ilmiy yangiligi va dolzarbligi uning ko‘p qirraliligi bilan bog‘liq. Bir tomondan, “veloyate faqih” XX asr oxiridagi an‘anaviy shia teologiyasi elementlarini zamonaviy boshqaruv shakllari bilan uzviy bog‘langan o‘ziga xos siyosiy-huquqiy ta‘limotdir. Boshqa tomondan, bu konsepsiya XXI asrda ham Eron ichida va tashqarisida qizg‘in bahs-munozaralar mavzui bo‘lib qolmoqdaki, bu hol ruhoniylarning davlat boshqaruvidagi roli turlicha talqin etilishi bilan bog‘liq. Shuningdek, ushbu konsepsiyaning genezisi, evolyutsiyasi va transformatsiyasini o‘rganish Eronning bugungi siyosiy tizimiga xos xususiyatlarni va qaror qabul qilish mexanizmlarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

“Veloyate faqih” konsepsiyasi an‘anaviy islom tamoyillari bilan davlat boshqaruvining zamonaviy konsepsiyalarini o‘zida birlashtirgan murakkab siyosiy-huquqiy ta‘limotdir. Unda Oliy rahbar (faqih)ning oliy hokimiyat sohibi ekanligi haqidagi ta‘limot nazariy jihatdan asoslab berilgan³. Ushbu konsepsiyaning asosiy

² روح الله خمینی. ولایت فقیه. حکومت اسلامی موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره). 1383. – ص. 184.

³ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

(Eron Islom Respublikasi Konstitutsiyasi, 107-modda).
http://rc.majlis.ir/fa/content/iran_constitution. (murojaat sanasi: 30.01.2025).

[Elektron manba]. URL:

elementlari diniy hokimiyatning legitimligi; ijtimoiy adolat ustuvorligi; sinfiy tabaqalanishga rad etilishi; qonun oldida barchaning tengligi; davlat boshqaruvi islom aqidalariga asoslanishi.

Oliy rahbarning konstitutsiyaviy mustahkamlangan vakolatlari keng qamrovli ekanligi bilan ifodalanadi. Bunda diniy yetakchining funksiyalari hokimiyatning barcha tarmoqlariga (qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud) ta’sir qiluvchi vakolatlari bilan birlashgan. Teokratik tizim samarali ishlashini ta’minlash uchun keng qamrovli institutsional tuzilma, jumladan, Ekspertlar kengashi (مجلس خبرگان), Konstitutsiyani qo‘riqlash kengashi (yoki Kuzatuv kengashi) (شورای نگهبان قانون اساسی), Maqsadga muvofiqlik kengashi (مجمع تشخیص مصلحت نظام) kabi asosiy idoralar tashkil etildi. Bu tizim zamonaviy davlatchilikning rasmiy atributlarini saqlab qolgan holda boshqaruvning teokratik tamoyilini ta’minlaydi.

Ekspertlar kengashi Eron davlat boshqaruvi tizimida o‘ziga xos mavqega ega. Oliy rahbari saylash, faoliyatini nazorat qilish va lavozimidan chetlashtirish vakolatiga ega bo‘lgan yagona davlat organi hisoblanadi. Tashkiliy jihatdan bu organ mamlakat Oliy rahbarining faoliyatini nazorat qiluvchi kollegial tuzilma sifatida faoliyat yuritadi.

Ekspertlar kengashi bir va ko‘p mandatli saylov okruglari bo‘yicha umumiy va to‘g‘ridan-to‘g‘ri saylovlar o‘tkazish orqali tashkil etiladi. Tarixan belgilangan sakkiz yillik vakolat muddati o‘n yilga uzaytirilgach, bu hol saylov siklida ham o‘z aksini topdi: 1982, 1990, 1998, 2006, 2014-yillardagi saylovlardan so‘ng 2024-yil 1-martda o‘tkazildi.

Kengashning kadrlar tarkibi xususiyati shundaki, unda ruhoniyaat elitasi vakillarining nufuzi ustunlik qiladi. Liberal doiralarning namoyandalar safini ruhoniyaat vakillaridan bo‘lmagan nomzodlar bilan kengaytirishga urinishlar tizimli ravishda Kuzatuv kengashi tomonidan muntazam ravishda to‘sqinlik qilinmoqda. 2024-yilda o‘tkazilgan oxirgi saylovlar statistikasi nomzodlarni tanlash jarayonini yaqqol namoyon etadi. Jumladan, 88 ta o‘rin uchun ro‘yxatga olingan 510 nomzoddan faqatgina 144 nafari Kuzatuv kengashi tomonidan ma’qullangan⁴.

So‘nggi yillarda Ekspertlar kengashining ilgari juda maxfiy bo‘lgan faoliyatida shaffoflik elementlari kuchayib borayotgani kuzatilmoqda. Kengash kotibiyati qoshida faoliyat yuritayotgan Islom tafakkuri va islom hokimiyatini o‘rganish markazi “Habregon” jurnalini nashr etib, o‘zining axborot platformasi orqali Oliy rahbar, hukumat va parlament (Majlis) bilan muntazam hamkorlik qiladi.

⁴ایچ نهایی ششمین دوره مجلس خبرگان رهبری+جدول آرا .

(Ekspertlar kengashiga oltinchi saylovlarining yakuniy natijalari + ovoz berish jadvali) [Elektron manba]
URL:<https://www.isna.ir/news/1402121208085>. (murojaat sanasi: 12.04.2024).

2024-yilda bo‘lib o‘tgan Ekspertlar kengashiga saylovda konservativ siyosiy spektrning ustunligi namoyon bo‘ldi.

Ekspertlar kengashi Eron davlat boshqaruvi tizimidagi o‘ziga xos institutsional hodisa bo‘lib, ikki xil ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Bir tomondan, bu organ mamlakat Oliy rahbarini saylash va faoliyatini nazorat qilish, shu jumladan, amaldagi oliy rahbar Ali Xomaniy vafotidan keyin uning o‘rniga tayinlanadigan shaxsni aniqlash masalalarida mutlaq vakolatlarga ega. Boshqa tomondan, ushbu jiddiy shart-sharoitlarda uning siyosiy jarayonlarga ta’siri nisbatan cheklangan.

Ekspertlar kengashining kelib chiqishi hozirgi Eron siyosiy tizimi uchun asos bo‘lgan “veloyate faqih” ta’limoti bilan uzviy bog‘liq. Aslida, bu organ Eron Konstitutsiyasini yaratish uchun tashkil etilgan, ammo institutsional rivojlanish jarayonida u o‘ziga xos vakolatlarga ega bo‘ldi. Kengashning o‘ziga xos jihati bo‘lgan faqat ruhoniylardan tashkil topganligi Eron davlatchiligidagi teokratik mohiyatini o‘zida aks ettiradi.

Ekspertlar kengashi ixtisoslashgan saylov hay’ati bo‘lib, uning asosiy vazifasi ikkita muhim funksiyaga jamlangan: amaldagi Oliy rahbarning faoliyatini nazorat qilish hamda ushbu lavozimga boshqa nomzodni tayinlash zarurati tug‘ilganida oliy diniy hokimiyatning vorisiyligini ta’minlash⁵.

Xulosa o‘rnida qayd etish joizki, “Veloyate faqih” konsepsiyasi an’anaviy shia doktrinasi zamonaviy teokratik boshqaruv modeliga transformatsiyasini o‘zida namoyon etadi. Bunda respublika davlat boshqaruv institutlari ruhoniyat bilan uyg‘unlashuvi qayd etiladi. Uning Eron siyosiy tizimidagi institutsionallashuvi diniy-huquqiy konsepsiya zamonaviy davlat boshqaruvi talablariga moslashtirilayotganini ko‘rish mumkin.

Ruhulloh Xumayniy yetakchiligidagi Rahbar instituti Ali Xomaniy davrida davlat teokratik modeli siyosiy voqelikka pragmatik moslashib, Oliy rahbarning diniy malakasiga qo‘yiladigan talablar susaygani, siyosiy-ma’muriy vakolatlarining kuchaygani bilan xarakterlanadi. Eron siyosiy tizimida hokimiyatning ikki teologik (yashirin imom konsepsiyasi) va siyosiy (umumxalq saylovlari) legitimlikka ega. Bunda diniy legitimlik konstitutsiyaviy-huquqiy normalardan ustunligi kuzatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. کارکرد ولایت فقیه در نظام جمهوری اسلامی: نظام سازی، طرح و تثبیت ولایت فقیه. [موسسه فرهنگی هنری قدر ولایت](#) 1398. – ص. 720.

⁵ Shevlin N. Velayat-e faqih in the constitution of Iran: The implementation of theocracy // University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law, 1998. Vol. 1, no 2, – P. 359.

2. روح الله خمینی. ولایت فقیه. حکومت اسلامی موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره). 1383. – ص. 184.
3. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.
- (Eron Islom Respublikasi Konstitutsiyasi, 107-modda). [Elektron manba]. URL: http://rc.majlis.ir/fa/content/iran_constitution. (murojaat sanasi: 30.01.2025).
4. ایج نهایی ششمین دوره مجلس خبرگان رهبری+جدول آرا .
(Ekspertlar kengashiga oltinchi saylovlarining yakuniy natijalari + ovoz berish jadvali) [Elektron manba] [URL:https://www.isna.ir/news/1402121208085](https://www.isna.ir/news/1402121208085).
(murojaat sanasi: 12.04.2024).
5. Shevlin N. Velayat-e faqih in the constitution of Iran: The implementation of theocracy // University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law, 1998. Vol. 1, no 2, – P. 359.
6. Farhi F. The Assembly of Experts // Iran Today: An Encyclopedia of Life in the Islamic Republic, 2014. № 2, – P. 50.
7. Ghiabi M. The council of expediency: crisis and statecraft in Iran and beyond // Middle Eastern Studies, Vol. 55, 5, 2019, – P. 837-853.